

ДИСКУРС НАСИЛЬСТВА Й ПОМСТИ В РАННІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА («ТАРАСОВА НІЧ»)

У статті досліджено своєрідність художньої реалізації дискурсу насильства й помсти в поемі Т. Шевченка «Тарасова ніч». Шевченків інтерес до історичної теми зумовлює загалом інтерес митців-романтиків до минулих епох, прагнення збагнути їхні сенс і сучасні відлуння. Художнім втіленням саме такого Шевченкового прагнення вважаємо його поему «Тарасова ніч». Головне запитання, що з ним звертається кобзар-медіум до минулого, можна сформулювати так: у чому причина втрати колишніх національних здобутків і державності? На прикладі розказаної історії з минулого кобзар-співець прагне донести сучасникам відповідь: насильством і помстою не досягнеш успіху в боротьбі за віру, свободу, загалом людські цінності. Втім, через комунікативний розрив (минуле – сучасне, кобзар – слухачі) він лишається непочутим. І національно-історичний кармічний ланцюг укотре замикається на неподоланій причині.

Ключові слова: романтизм, історичний твір, насильство, відчай, помста, минуле, сучасники, національне буття, причина, наслідок, духовність, віра, загарбницьке зло.

Постановка проблеми. Доба романтизму, прагнучи глибоко пізнати насамперед духовну сутність людини, світу, особливої ваги надавала національній історії, історичному минулому загалом – вочевидь, із цією ж метою. Адже для романтиків «історичний процес не просто складається з окремих людських учинків, навпаки, він є виявом вищих сил, веде до вищої мети, проте має внутрішній сенс на всіх щаблях свого руху» [1, 178]. Тож кожна попередня епоха з усіма своїми досягненнями й помилками відлунює в наступних епохах – таким нерозривним і

вкрай чутливим є часовий ланцюг, де кожна ланка є відповідальною за його цілість.

Шевченкова історична поезія засвідчує той інтерес до минулого, митцеве прагнення віднайти в ньому відповіді на численні запитання, що їх продукує сучасність. Свідомість отієї часової неперервності вчуваємо і в «Тарасовій ночі», і в «Гамалії», а також головне авторове запитання – чому славетне історичне минуле, колишні звитяжні бої та перемоги завершилися так безславно? Сучасники забули, втратили державність і колишній звитяжний дух, знову далися до підкорення й національного тотального приниження.

Кожний Шевченків історичний твір, більший (поема «Гайдамаки») чи менші («Тарасова ніч», «Гамалія», «За байраком байрак...») тощо) містять теж запитання – і відповідь на нього. Виглядає так, ніби щоразу, звертаючись із цим болісним запитанням до різних подій у минулому, автор дістає одну й ту ж відповідь. Її можна прочитати, зокрема, в поемі «Тарасова ніч».

Мета цієї статті – проаналізувати дискурс насильства й помсти в поемі Т. Шевченка «Тарасова ніч».

Виклад основного матеріалу. Шевченкові історичні твори мають різну достовірність зображуваних історичних постатей і подій. В основі поеми «Тарасова ніч» – реальна історична подія: перемога козаків над військом польської шляхти під час селянсько-козацького постання 1630 р. на чолі з гетьманом нереєстрових запорозьких козаків Тарасом Федоровичем (Трясилом) під Переяславом (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської області) в ніч на 25 травня 1630 р. [2, 592]. Загалом ідеться про час боротьби українців проти насадження католицизму та унії. Отож, конкретні особа, час і події – це достовірне історичне тло і водночас учасники минулих подій, що їхній сенс так потребують збагнути нащадки.

На початку поеми спів кобзаря – це голос сучасності, звернений до минулого. Кобзар, а довкола нього «...хлопці та дівчата – Як мак процвітає» [2, 45] перебувають «на розпутті» [2, 45] – так символічно окреслено вже в першому рядку сучасний Шевченкові стан України, історичне розпуття

між безпросвітним станом бездержавності й національного пригноблення та одвічним прагненням до втілення національного буття. Кобзар співає про славне минуле, про те, чого давно не мають сучасники. Тому так спрагло оточили його слухачі, його пісня – то їхня внутрішня потреба дістати бажане і втрачене хоча б у слові. Саме про бажане і втрачене виспівує кобзар: «Була колись гетьманщина, Та вже не вернеться. Було колись – панували, Та більше не будем! Тії слави козацької Повік не забудем!» [2, 45]. Це виспівування героїчного минулого та його здобутків, пройняте болісним спогадом про втрачене, водночас породжує розпачливе запитання: чому? Чому так сталося, що мали вже, здавалося, все, і водночас утратили? На якому етапі цього славного минулого щось пішло не так? Де сталась ота фатальна помилка, що скасувала всі звитяжні здобутки?

І дальша оповідь кобзарєва про минувші події – конкретна відповідь на це вистраждане, зболене запитання. Починає він свою оповідь із констатації факту вкрай тяжкого становища України, котра «Зажурилась, заплакала, Як мала дитина» [2, 45]. І, вочевидь, що є на те всі підстави, адже ситуація складна аж до безвиході: «Ніхто її не рятує... Козачество гине; Гине слава, батьківщина; Немає де дітись» [2, 45]. І саме в той момент, коли ось така невтішна констатація породжує, знову ж, запитання «чому?», з'являється відповідь (цілком у Шевченковій манері – пряма, дослівна відповідь, – устигай лишень відчитувати!): «Виростають нехрещені Козацькі діти; Кохаються невінчані; Без поховають; Запродана жидам віра, В церкву не пускають» [2, 45]. Тож постають ключові причини граничного занепаду національного буття – втрата насамперед моральних особистісних цінностей, а відтак і загальнонаціональних (адже якою у своїй суті є душа нації як сукупність ось цих здеморалізованих душ?). А відтак – зрадництво, породжене скасуванням власної духовності. Спочатку зрадили себе, усунувши Бога з власної душі, а потім з легким серцем продали його жидам-чужовірцям. І це – основа, першопричина всіх національних нещасть. Адже на цю внутрішню розбалан-

сованість і порожнечу прекрасно накладається зовнішнє завоювання – як неминучий наслідок, що не примусить довго очікувати себе. Спрацьовує закон: що слабкіша нація ізсередини, то легше її завоювати іззовні, то грізнішим і безжаліснішим буде зовнішній завойовник, як і в цій історії: «Як та галич поле криє, Ляхи, уніати Налітають, – нема кому Порадоньки дати» [2, 45]. Тож Україна опинилась у замкненому колі-безвиході, де запусковим механізмом його невпинного обертання стала першопричина – втрата віри й духовності, а логічним вислідом – загарбання, релігійне і національне гноблення ляхів-уніатів, що вже доводить до відчаю. Маємо запам'ятати цю вже встановлену закономірність, адже далі йтиметься про ті способи, в які заскочені цим нещастям українці намагаються його подолати.

Отож, доведені до відчаю і безвиході пануванням загарбницького зла, українці починають вдаватися до рішучих спроб позбавитись від нього – повстанська боротьба. Але загарбницька сила поглинає ці окремішні, хоча й рішучі, спроби, ніби велетенський, могутній коловорот, де все зникає, немов у безвісті: «Обізвався Наливайко – Не стало Кравчини! Обізвався козак Павлюга – За нею полинув!» [2, 45 – 46]. З історії відомо, що повстання під проводом Северина Наливайка і Павлюги (Павла Михновича Бута) було жорстоко придушено, а Наливайка (1597 р.) і Павлюгу (1638 р.) страчено у Варшаві. І ось, утретє, після двох трагічно невдалих спроб, «Обізвався Тарас Трясило Гіркими сльозами» [2, 46]. Це голос гіркого відчаю, несвідомий крик зболеної до краю душі, волення крізь гіркий плач: «Бідна моя Україно, Стоптана ляхами!» [2, 46]. Це сліпа емоція, що спрощує осягнення ситуації до схеми «жертва (Україна) – кати (ляхи)». Тут немає розуміння її глибинного сенсу – а саме, ось цієї першопричини внутрішньонаціональної, що, власне, і породила ось такий страшний наслідок. І цей крик сліпої емоції, що переростає у відчай, із минулого породжує такий же емоційно-розпачливий відгук у кобзаревій душі – він, як медіум, ніби відтворює дальшу промову Трясила, а водночас це звучить як і зболений, такий же несвідомий у своїм

відчаї крик сучасності – її запитання до минулого: «Україно, Україно! Серце моє, ненько! Як згадаю твою долю, Заплаче серденько! Де поділось козачество, Червоні жупани? Де поділась доля-воля, Бунчуки, гетьмани? Де поділися? Згоріло, А чи затопило Сине море твої гори, Високі могили?» [2, 46]. І сучасники, як і їхні предки, не мають відповіді на цей сліпий розпачливий крик у безвість: «Мовчать гори, грає море, Могили сумують» [2, 46]. Це сумують душі полеглих предків, їхня непошанована пам'ять, тому, що сучасники не зрозуміли їхніх помилок і не зробили висновків, і відтак – знову по колу, і знову – той самий наслідок: «А над дітьми козацькими Поганці панують» [2, 46]. Знову, як і давно, ситуація повторюється: діти козацькі, нащадки своїх славних предків, втратили дух свободи через оту ще давню неподолану причину – моральний особистісний і національний занепад, і знову, як наслідок, що є неможливим без оцієї базової першопричини, загарбницьке зло. Отак накреслено замкнене часове коло внутрішньої сліпоти, неусвідомленого національного буття й несвідомих, емоційних дій, що в історичних вимірах, у зламні, вирішальні моменти, спричинюють згубні, фатальні наслідки. Двічі в поемі і безліч разів загалом у своїй творчості Т. Шевченко чітко вибудовує послідовність цих двох причин національного нещастя – все починається з першої, з духовності, із середини окремішньої людської та національної душі. Зовнішнє ж поневолення – чи то польське, чи то російське – це лише симптом, а не причина хвороби. Біда в тому, що історія не вчить. Точніше, нащадки не бачать, не бажають бачити цих явних уроків. Тим часом саме історію боротьби Тараса Трясила за віру, проти польського покатоличення, як один із таких уроків, оповідає кобзар своїм сучасникам, із надією, що нарешті буде подолано цю історичну глухоту.

Оповідь про боротьбу Тараса Трясила – це історія саме про те, як неусвідомлені, розпачливі дії породжують трагічні, непоправні наслідки. Це загалом. Від свого розпачливого крику-плачу про долю України, стоптаной ляхами (себто, нагадаємо, від сліпої емоції, де немає бачення

першопричини, від сліпої емоції, що є відчаєм), Тарас Трясило, природньо, так само імпульсивно переходить до прагнення дії – «Обізвавсь Тарас Трясило Віру рятувати» [2, 46]. І його спосіб порятунку віри – це історія особлива, показова й повчальна, саме тому вона є ключовою в кобзаревій пісні-оповіді. Адже це історія про мету і засоби її досягнення – про те, як найвищої, благородної мети намагались досягти у зовсім протилежний спосіб. Про те, як внутрішня сліпота не дала розгледіти глибинної причини і скерувала на боротьбу із наслідком. А також це історія про те, як із великого відчаю народжується велика помста, що стає згубною пристрастю і не лише не призводить до визначеної високої мети, а насамперед нищить людську душу. Це історія про те, як жертва перетворюється на ката і, замість, бажаних свободи, добра і справедливості, творить і цим помножує зло, цілком втрачає свободу, потрапивши в залежність до власних негативних пристрастей.

Отож, Тарас Трясило починає рятувати віру із ліквідації видимих винуватців: «А годі журиться! А ходім лиш, пани-брати, З поляками биться!» [2, 46]. І ось уже відразу видимий результат – «Од Лимана до Трубайла Трупом поле крилось» [2, 46]. Тут прозирає ще один, суто морально-етичний, християнський аспект: порятунок віри в який спосіб? – через порушення головної заповіді «Не убий»! То чи йдеться тут про порятунок віри, чи, вочевидь, про цілком протилежне? Отож, уже від початку цієї священної війни – дві фатальні хиби: боротьба із наслідком, замість причини; порятунок віри ціною порушення її ж головної заповіді. Але це лише початок, що стрімко виструнчується в страшний ланцюг злопомсти. У відповідь на вчинене насильство над поляками Конецпольський «Зібрав шляхту всю до купи Та й ну частувати» [2, 47]. А навзаєм – «Зібрав Тарас козаченьків Поради прохати» [2, 47]. Ця нарада козацька обернулася страшною різаниною, що сталася вночі, і це особливий символічний час: «Лягло сонце за горою, Зірки засіяли, А козаки, як та хмара, Ляхів обступали. Як став місяць серед неба, Ревнула гармата; Прокинулись ляшки-панки – Нікуди втікати! Про-

кинулись ляшки-панки, Та й не повставали: Зійшло сонце – ляшки-панки Покотом лежали» [2, 47]. Це картина тотального, граничного звірства, на яке, здається, людина не може бути здатною. Людина зі свідомою, просвітленою душею. Але ніч із місячним світлом – час страшної різанини – символізує саме оте темне, інстинктивне, тваринне, що заповнює цілком душі месників і затьмарює їм світло людської свідомості й моралі. У змалюванні цієї сцени кобзареве (і авторове) співчуття – на боці понижених ворогів. Натомість звідси і далі з'являється додатковий акцент у змалюванні образів наших борців за віру – вони набувають лиховісних, демонічних рис через ось такий народнопісенний, не раз повторений прийом зіставлення: «Налетіли чорні круки Вельможних будити; Зібралось козачество Богу помолитись» [2, 47]. Віднині бог у них спільний – бог смерті: для круків чужа смерть – це запорука їхнього життя; а для козаків – якому ж іще богові вони можуть молитися після того, як цієї неймовірною різаниною остаточно відмовились від Бога? І далі: «Закрякали чорні круки, Виймаючи очі; Заспівали козаченьки Пісню тії ночі» [2, 47] – зіставлення й відповідні акценти тут є цілком очевидні. Це – авторське ставлення до зображуваних подій і до їх учасників, висловлене на повний голос. А ще воно звучить у цьому неприхованому сарказмі: «Тії ночі кривавої, Що славною стала Тарасові, козачеству, Ляхів що приспала» [2, 47 – 48]. Тут навіть подвійний сарказм. По-перше, Тарас зі своїми козаками дістали тоді перемогу, напавши по-зłodійськи, уночі, на слабкого ворога. По-друге, знову – про національну сліпоту й історичну глухоту: ця боротьба за віру уславилась саме завдяки неймовірним масштабам кровопролиття, звірства й ненависті супроти ворогів, тим часом власне про віру – як мету й жаданий наслідок цієї боротьби – у цій кривавій колотнечі і для її учасників, і для нащадків якомусь уже не йшлося. Сучасники шанують цю минувшу війну насамперед і лише за неймовірних масштабів помсту ненависним ляхам-гнобителям. Але ніхто не замислюється про її результат і наслідки. Чи став результатом порятунок віри? Ні, бо як можна

врятувати те, чого вже давно не було в людських душах, а помстою-насильством лише віддалено стократ, майже за межі досяжного? А якими ж є наслідки цієї священної війни за віру і проти ляхів-загарбників? Минуло двісті років від тих подій, а українці «й нині там», лише загарбник тепер – значно кривавіший, Москва, а замість покатоличення – насадження російського православ'я, значно жорстокішого й цинічнішого, великоімперського, анатомованого в поемі «Кавказ». Це – ілюстрація тієї фатальної ситуації, коли таке тягле в часі не-усвідомлення помилок поглиблює внутрішню темряву і помножує зовнішнє зло. Мабуть, це є те, що зветься кармою, і ще далеко до її подолання. Сучасники не бачать уроків історії. Вони шанують і захоплюються втраченим славним історичним минулим, але шанують – не те, тужать – не за тим: «Сидить ворон на могилі Та з голоду кряче... Згада козак гетьманщину, Згада та й заплаче!» [2, 48]. Як ворон кряче з голоду, бо вже давно не має собі поживи на кривавім полі, так і сучасники сліпо прив'язані до кривавих минулих сторінок, уславлюючи їх, не розуміючи їхніх згубних тодішніх і теперішніх наслідків. Так завершує кобзар свою пісню-оповідь і сумує, переживає творче розчарування («Щось руки не грають» [2, 48]). Бо розуміє, що і він не зміг донести збагненого уроку-відповіді на зболенний крик-запитання сучасної України, що вкотре опинилась «на розпутьті». Вкотре – не вперше і не востаннє, бо так щоразу діятиме невідпрацьована карма. Адже українці намагаються подолати загарбницьке зло, але цим заганяють себе у ще більший духовний занепад із усіма неминучими зовнішніми наслідками. Це все одно, що лікувати симптом хвороби, замість її причини.

Загалом, кобзаревий спів – це своєрідне обрамлення поеми, що розпочинає і завершує власне оповідь, воно має ключове значення для осягнення надчасових вимірів проблематики. Кобзар виконує важливу роль медіума, посередника між минулим і сучасністю. На початку твору кобзар-медіум звертається до минулого із запитанням. Наприкінці – вже донісши отриману відповідь самою роз-

казаною історією, наштовхується на стіну нерозуміння. Його сповнену глибинного сенсу оповідь слухачі-сучасники сприймають сліпо-сентиментально-емоційно («Кругом хлопці та дівчата слізоньки втирають»), і ця сумна емоція вмить тоне, як хмара на сонці: «Пішов кобзар по улиці – З журби як заграє! Кругом хлопці навприсядки» [2, 48]. І цей комунікативний розрив (минуле – сучасне, кобзар – слухачі) породжує в кобзаревій душі те, що зветься романтичною іронією – глибоке розчарування й іронізування і над сучасниками, і над собою: «Нехай буде отакечки! Сидіть, діти, у запечку, А я з журби та до шинку, А там найду собі жінку, Найду жінку, почастую, З вороженьків покепкую» [2, 48]. Вкотре не вдалося розірвати кармічного ланцюга. І лишився наслідок – причиною, а причина – захованою під численними часовими нашаруваннями наслідків.

Висновки. Поема «Тарасова ніч» – це одна з історій-уроків, яку, поза сумнівом, прагнув донести сучасникам Т. Шевченко, як і його співець-кобзар. Загалом, дискурс насильства й помсти звучить виразно в багатьох Шевченкових творах. Тож його дальше докладне дослідження у творчості митця становить значний науковий інтерес.

Список використаної літератури

1. Пахаренко В. Українська поетика. Наукове видання. Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2002. 320 с.
2. Шевченко Т. Г. Кобзар / вступна стаття О. Гончара. К.: Дніпро, 1982. 647 с.

Summary. Miroshnyk O. Discourse on Violence and Revenge in Taras Shevchenko's Early Historical Poetry («Taras's night»). The article investigates the peculiarity of the artistic realization of the discourse of violence and revenge in Taras Shevchenko's poem «Taras's Night». T. Shevchenko's interest in the historical theme predetermines the general interest of romantic artists to past epochs, the desire to understand their meaning and contemporary echoes. Artistic embodiment of this Shevchenko's desire is his poem «Taras's Night». The main question with which the kobzar refers to the past can be formulated as follows: what is the reason for the loss of the

former national achievements and statehood? On the example of the narrated history from the past, the kobzar-singer aspires to convey to his contemporaries the answer – violence and revenge will not succeed in the fight for faith, freedom, in general human values. However, because of the communicative gap (the past – modern, kobzar – listeners), he remains unanswered. And the national-historical karmic chain once again closes on an unsolved reason.

Key words: romanticism, historical product, violence, despair, revenge, past, contemporaries, national being, cause, consequence, spirituality, faith, evil of invaders.

Одержано редакцією – 4.04.2019 р.
Прийнято до публікації – 13.05.2019 р.

УДК 821161.2-82:176

Юлія СОКОЛЮК

СОРОМІЦЬКІ ПІСНІ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СМІХОВОЇ КУЛЬТУРИ (ЗА ЗБІРКОЮ Т.Г.ШЕВЧЕНКА)

У поданому дослідженні підсумовано зібрані українськими етнографами та науковцями відомості про сороміцькі пісні в житті українців та їхнє місце в національній сміховій культурі.

Довгий час існування подібних текстів приховувалося. Сороміцьким пісням притаманний жартівливий чи сатиричний зміст. Більшість сороміцьких пісень має виразно ритуальний характер і виконується на весіллях. Дослідники вбачають у таких піснях прадавні корені, що сягають бронзового віку і пов'язані з культom плодючості. Більше того, подібні пісні є не тільки у слов'янських народів, але й у багатьох народів Європи: німців, англійців, французів та ін. У більшості обрядів ка-